

Holokausztemlékezet és identitáskeresés

A túlélők biografikus emlékezetének késedelmessége, időbeli elhúzódása (ez gyakori fejlemény) összekapcsolható az újra megtalálni vélt identitás narratív identitásként való kifejezésével. A probléma ecsetelésével eljuthatunk oda, hogy a határesemények (limit events) által teremtett traumatikus élmény elbeszélését, a róla való nyilvános beszéd lehetőségét identitásteremtési, vagy újrateremtési folyamatként értékeljük. Ennek megragadására teszek kísérletet a könyv most következő fejezetében.

Szisztematikus vizsgálódások nélkül is feltűnik, hogy a holokauszt biografikus emlékezetének fikcionális vagy tényirodalmi elbeszéléseiben rendre felmerül – akár visszamenőleges perspektívában is – az identitás meghatározása. Egy jellemző példát idézve a hetvenes évek nagyhatású hazai biografikus emlékezet-irodalmából, Ember Mária *Hajtűkanyar* című regényére utalhatok, melyről a hatástörténet összefüggésében az előző fejezetben már volt szó. Idézet a könyvből. „– Az antiszemitizmusról magunk is tehetünk – szólt bele a férfiak vitájába a Vera mamája. Előbbre jött, betöltötte a szoba közepét. – Szerényebben kellett volna. Kerülni minden feltűnést. Bensőségesebben... – Nagy szemgolyója könnyben úszott.

– Csak úgy éltünk, ahogy köreinkben szokás volt! – kiálta le az ágy végéből Edit. – A rőfösné, ha történetesen unitárius, vehet új kalapot magának? A szomszéd boltajtó mögül a zsidó zöldségesné nem?”¹

Vagy máshol: „– Mert mindig elzárkóztunk – fejtegette a szobában a Gerő Gyuri papája. – A templomaink nincsenek éjjel-nappal nyitva, bárki előtt nyitva, mint a katolikus templomok. Aztán az egymás közötti házasodás. Azt a jammerolást, ha a gyerek nem zsidót választott! A szülők megszagatták ruháikat, mintha temetnének. A végén csodálkoztunk, hogy idegenek maradtunk.”²

Az identitás keresése és megtalálása azon nyomban felveti a begyökerezettség kérdését is. Philip Roth egy 1986-ban Primo Levivel folytatott beszélgetésében kijelentette: „Ön olyasvalakinek tűnik a szememben, aki mindenekfölött áhítozza a begyökerezettséget – a szakmájában, az őseiben, a vidékében, a nyelvében – és mégis, amikor magányosnak és gyökértelennek találja magát, amilyen gyökértelen egy ember csak lehet, ezt az állapotot ajándéknak tekinti.”³ Levi válasza pedig így szólt. „Ami a »begyökerezettséget« illeti, igaz, mély gyökereim vannak és szerencsémre nem is vesztettem el őket. A családomat majdnem teljesen megkímélte a náci gyilkosság. Az asztal, ahol írok, a családi legenda szerint pontosan ugyanott áll, ahol először megláttam a napvilágot. Amikor úgy találtam, hogy éppen »annyira vagyok gyökértelen, mint ahogy az ember csak lehet«, minden biztonnal szenvedtem, ezt azonban később messzemenően ellensúlyozta a kaland és az emberi találkozások varázsa, va-

¹ Ember Mária: *Hajtűkanyar*. Szépirodalmi, Bp., 1977. 2. k. 98.

² Ember Mária: i. m. 95.

³ *A Conversation with Primo Levi* by Philip Roth. In: Primo Levi: *Survival in Auschwitz. The Nazi Assault on Humanity*. Trans. Stuart Woolf. Simon & Schuster, New York, 1996. 182.

lamint az auschwitzi pestisből való kigyógyulás édessége.”⁴ Utóbb, évekkel később – folytatja Levi – , amikor a dolgokat átgondolva tisztába tettem az emlékeimet, majd megírtam őket, mindez szinte „ajándéknak” tetszett. Egy újabb kérdésre válaszolva pedig arról elmélkedik Levi, hogy a saját zsidósága afféle jótétemény, mivel a kisebbséghez tartozni annyit jelent, hogy az illető két világban is otthonosan mozog. „Az olasz zsidók [...] anélkül járultak hozzá igen számottevő módon országuk kulturális és politikai életéhez, hogy közben feladták volna az identitásukat, hiszen tényleg hűek maradtak a kulturális hagyományaikhoz. Két hagyomány birtokában lenni, ami a zsidókra, de nemcsak rájuk jellemző, az írók számára éppúgy gazdagság, mint azoknak, akik maguk nem írók.”⁵

Az elvesztett identitás újra megtalálása olyan szorongató létkérdés, amely minden Auschwitzot, a holokauszt poklát megjárt túlélő számára fel kell hogy vetődjen, még ha ritkán esik is szó róla explicit formában. Így nem véletlen, hogy Elie Wiesel sem mulasztja el érinteni ezt a kérdést memoárjában, amikor azt kérdezi magától: „hogyan tudták [a túlélők] újra megszokni az életet, az örömet, a szerelmet?” Az ő válasza igen távol áll attól, ahogyan Levi felel erre a kérdésre. „Vissza kellett találni régi önmagunkhoz, visszaállítani a szokott értékrendet, hogy a megrendítő humanizmustól áthatott talmudi törvényt megértsük: ha a főpap egy ismeretlen holttestet vesz észre, mindent abba kell hagynia, és azonnal eltemetni, még akkor is, ha útban van a Templom felé.”⁶ A „régien” ez esetben nem a holokauszt nyomán megrendült kettős identitás Primo Levi által magáénak el-

⁴ Primo Levi: i. m. 183.

⁵ Uo. 184.

⁶ Elie Wiesel: *Minden folyó a tengerbe siet*. Ford. Péter Éva. Esély Könyvklub, Bp., 1996. 164.

ismert konstrukciójára utal, hanem a rendíthetetlenül zsidó, mondhatni a „mélyzsidó” önazonosságtudat regenerálását követeli meg az illetőtől. Feltételezésünket mindaz bizonyítja, amit Wiesel a Buchenwaldba való deportálása előtti gyerekkori életéről, a családjáról, valamint a máramarosszigeti zsidó közösségi életről előad könyvében. A mélyen vallásos, a zsidó ortodoxiába merevedett én világa ez, ami végül azt mondatja Wiesellel, hogy ezen hit hiányában senki sem maradhat teljes értékű ember a náci táborok dehumanizáló körülményei között. Ennek bizonyosságaként említi, hogy jellemző módon a rabbik és a papok egyike sem volt hajlandó kollaborálni a táborok működtetőivel. „Inkább a halált választották, mint hogy a Halál szolgálja legyenek.”⁷ Később így folytatja: „Ezzel szemben hány világi humanista és intellektuel adta fel értékrendszerét, mihelyt rájött, hogy az milyen törekeny és hiábavaló! Kijózanodva, talajt veszítve, illúziók nélkül akadtak, akik a kegyetlenség ideológiájának hatása alá kerültek. Nem mindenki természetesen, de a számuk nem hagyható figyelmen kívül.”⁸

Mérhetetlen nehézségekbe ütközik visszatérni a valamikori, az elvesztett, vagy az időközben megsérült identáshoz. Ezzel nem azt kívánjuk sugallni, hogy az identitás az a valami, amit az ember egyszer (bizonytalán a születéssel) megszerez és ami később változatlan marad, mert olyan antropológiai adottságunk, amit ha egyszer elvesztünk, később akár vissza is szerezhethetünk. Az identitásnak azt a fogalmi meghatározását tartjuk inkább szem előtt, mely szerint *retrospektíve* lehet csupán szert tenni bármiféle önazonosságtudatra. „Az identitásalakzat teremtő aktusai közül nem csupán a reflektívek, a tudatosak és a tudatelőttiek, hanem a pszichológia által kiemelten kezelt ego-teremtő tudatalatti

⁷ Uo. 126.

⁸ Uo. 127.

készítések is egyformán visszatekintő jellegűek.”⁹ Mivel az egyén új tapasztalatok és elvárások fényében kell hogy megalkossa identitását, és ehhez újra kell alkotnia addigi énjét, az identitás így semmiképp sem pusztán adotttság, hanem a mindenkor konstruálás eredménye. Az identitáskeresés, ilyen formán nem egy már eleve meglévő, a mélyben rejtőzködő, netán elveszett (vagy elveszettnek hitt) lényeg újra megtalálása. „Az identitás mindig csupán a teremtő, a konstruáló tevékenységek időleges eredménye; azt is elmondhatjuk róla, hogy a pillanat számára készül.”¹⁰ Az egyén, amikor szimbolikus cselekedetei segítségével identitást teremt magának, szociális és kulturális közvetítéssel ruházza fel egy adott jellel. Konstruáció voltából következően az identitás, mivel kifejezetten konstruálás eredménye, állandó veszélyben van; ebből fakad a rá olyannyira jellemző instabilitás (változékonyság, változtathatóság).¹¹

Saját élete példáján át elemzi Jean Améry a volt auschwitzi táborlakó ezt a fenyegetett identitásból, magából az identitásvesztésből fakadó kínzó emberi tapasztalatot. Az öregedéssel különösen akuttá válik ez a gond, amikor az ember már legföljebb csak a múlt emlékeire, a velük való foglalkozásra hagyatkozhat. Hiszen fiatalon, fűzi tovább a szót Améry, az ember még rábízhatja énjét a jövőre. „Ő [mármint a fiatal] nem csupán az, ami az adott pillanatban, hanem az is, ami majd lesz.”¹² Aki viszont öregszik, annak idővel el-

⁹ Jürgen Straub: *Personal and Collective Identity. A Conceptual Analysis*. In: Heidrun Friese, ed.: *Time, Difference, and Boundaries*. Berghahn Books, New York, 2002. 66.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 67. A „fenyegetett identitásról” bővebben: Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Janus/Osiris, Bp., 2001. 74–78.

¹² Jean Améry: *Túl bűnön és bűnhődésen. Esszék*. Múlt és Jövő, Bp., 2002. 84.

fogy a jövő fejleményeihez fűzött reménye. „Ő csupán az, ami az adott pillanatban. Az eljövendő már nem veszi körül, és ezért nem is tölti ki. Nem hivatkozhat a majdra. Pusztán létezését mutatja a világnak. Ámde mégis fennmaradhat, ha e létezés mélye kiegyenlített valahai létezését rejt.”¹³ S hogy ez bizonyosan így van, azt a holokauszt emlékezetének számos írott tanúságtétele is alátámasztja. Sokáig ellenállt a készítésnek, hogy megírja lágerbeli emlékeit, jegyzi meg egy több náci tábor is megjárt kései emlékező: „úgy éreztem, nemigen van mit mondanom. Az élet mellett úgy mentem el, hogy alig figyeltem oda rá. A holnap érdekelt, nem a ma; a jövő – és nem a jelen. Ezért nehéz a múltból írnom. Amellett a lágerben tudatosan igyekeztem »nem jelen lenni«, mert ezzel a túlélést segítem elő.”¹⁴

Nem formálhat azonban mindenki ugyanúgy jogot arra a múltra, amely azzá tehetné, ami lenni szeretne. A Harmadik Birodalomból száműzött ember, és Améry ez esetben magára gondol, ha visszatekint a múltjára, sehol sem látja meg benne önmagát. „Fellelhetetlenül fekszik az 1933 és 1945 közötti évek romjai alatt.”¹⁵ Ami abból fakad, hogy annak idején radikálisan kivágták az identitás múltba nyúló gyökereit, amin az idő múlása sem segít. „Ahhoz, hogy ez vagy az lehessünk, a társadalom beleegyezése szükséges. De ha a társadalom visszavonja, hogy valaha is léteztünk, akkor nem is léteztünk soha.”¹⁶ Így jár mindenki, aki zsidó üldözöttként túlélte a Harmadik Birodalmat és „akiknek volt idejük tisztába jönni magukkal. Legkésőbb azon a napon fölfogták, amikor először érezték, hogy öregsznek. Száműzetésben nem jó öregedni. Mert az embernek haza

¹³ Uo. 84.

¹⁴ Fränkel Dávid: *Erre emlékszem*. Pont Kiadó, Bp., 2004. 7.

¹⁵ Jean Améry i. m. 85.

¹⁶ Uo. 87.

kell menni.¹⁷ Akit megfosztottak a hazájától, az viszont úgy érzi: „sok haza kell neki, vagy legalábbis több, mint azt a hazával rendelkezők képzelik, akiknek egész büszkesége nem egyéb kozmopolita kirándulásnál.” Mivel: „Nem jó az, ha valakinek nincsen hazája.”¹⁸

*

Egészen különleges, ha valaki kisgyerekként éli át a hazájától és a személyes identitásától való megfosztás élményét, és innen elindulva kell (kellene) utóbb visszaszereznie valamikori elvesztett énjét, innen elrugaszkodva próbálja felépíteni az új, a múltbelivel folytonosságot teremtő identitást, mert regenerálásról talán mégsem beszélhetünk ez esetben. E ropant sajátos helyzet két lehetséges esetéről szólok a továbbiakban példák kíséretében. Komoly segítségünkre szolgál ez alkalommal a fikció, jelesül a tragikusan korán meghalt német író, W. G. Sebald számos műve, melyek közül a *Kivándoroltak* című regényhez vagy inkább novellafüzérhez fordulunk bizonyágképpen. Hozzátehetjük: Sebald főműve, az *Austerlitz* szintén ezt a kérdést járja körül különösen hatásos módon.

A *Kivándoroltak* egyik főhőse, Max Ferber, a manchesteri festő, aki 1943 őszén – a szüleit hátrahagyva – 18 évesen érkezik menekültként a városba, hogy egész életére ott ragadjon, mert – visszaemlékezve valamikori önmagára – úgy találja, helyesebben az az érzése, hogy: „éppen arra a helyre

¹⁷ Uo. 87.

¹⁸ Uo. 87. Ehhez a kérdéshez lásd a Németországból a harmincas években elűzött és Izraelbe (akkor még Palesztinába) áttelepült német zsidók identitásproblémáiról szóló elemzést az illetők önéletírásai alapján: Guy Miron: *Autobiography as a Source for Writing Social History. German Jews in Palestine/Israel as a Case Study*. Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte, XXIX, 2000. 251–281.

érkeztem meg, amely nekem rendeltetett.”¹⁹ Ritkán hagyja el a várost, és ha ezt olykor meg is teszi, akkor sem önszántából, és sohasem marad tőle tartósan távol. Ferber makacs ragaszkodása Manchesterhez talán úgy értékelhető, mint a festőnek a traumatikus élményekkel teli múltjától való menekülése. Aminek az rejlik a mélyén, hogy Németországban maradt szülei és rokonai mind odavesztek a náci zsidóüldözés következtében. Egyszer hagyja el Ferber csupán a várost, hogy külföldre menjen: művészi érdeklődését kielégítendő a svájci Colmarba utazik (majd onnan Baselen keresztül a Genfi-tóhoz megy), hogy megnézzze az isenheimi Grünwald-képeket, különösen a *Sírbatételt*. A képet hosszasan szemlélve mélyen magával ragadja a végtelen emberi szenvedés élménye, és ekkor döbben rá, hogy: „a lelki szenvedés gyakorlatilag végtelen. Amikor úgy érzi az ember, hogy a végső határhoz ért, mindig vannak további kínok. Nincs az a mélység, amelynél ne zuhanhatnánk mélyebbre.”²⁰ E megrázó felismerés vagy inkább belátás indítja el Ferberben azt az „emlékeztetfolyamot”, amely úgy kezdődik, hogy felidéződik benne a néhány évvel korábbi, egy *péntek reggelhez* köthető fájdalomroham, amelyet egy porckorongsérv okozott. Ahogy visszagondol az esetre, úgy emlékszik, órákig nem tudott megmozdulni a fájdalomtól, és testi bénasága annak a lelki bénaságnak, vagyis az amnéziának felelt meg, amely már évek óta a sajátja volt. A testi bénultság ugyanakkor egyszeriben felszabadította benne a korábban visszafojtott lelki energiákat, miután „a fájdalom által rám kényszerített görnyedt testtartásról az a fénykép jutott eszembe, amelyet apám készített rólam második osztályos koromban, amint épp a füzet fölé görnyedek. Colmarban mindenesetre,

¹⁹ W. G. Sebald: *Kivándoroltak*. Ford. Szijj Ferenc. Európa, Bp., 2006, 188.

²⁰ Uo. 190.

mondta Ferber, hosszabb szünetet tartva elbeszélésében, elkezdtem emlékezni, és valószínűleg az emlékezés miatt született meg bennem egyhetes colmari tartózkodásom után az elhatározás, hogy továbbutazom a Genfi-tóhoz, hogy ott felkutassak egy szintén régóta eltemetett emléknymot, amelyet azelőtt soha nem mertem megbolygatni.”²¹ A szóban forgó emlék Ferber műkereskedő apjához kötődött, és arra vonatkozott, hogy 1936-ban az apja őt is magával vitte egy, az interlakeni Victoria Jungfrauban, majd a montreux-i Palace szállodában rendezett „különkiállításra”. Az emlékezésfolyam megindulása arra készíti végül Ferbert, hogy ismétlje meg az apjával közös valamikori alpesi hegyi kirándulást. Ezt követően azonban, mondja Ferber, szinte minden átmenet nélkül újra szétterjedt benne „az emlékezetnélküliség lagúnája”; olyannyira, hogy amikor visszatért Manchesterbe és a műtermébe, majd elhatározta, hogy megfesti svájci kirándulásának eseményét, még azt az alakot sem tudta maga elé idézni, aki arra bírta őt ott a hegyen, hogy térjen vissza oda, ahonnan elindult, vagyis Montreux-be. Képtelen volt ezek után megfesteni a jelenetet. Holott számos olyan emlékkép tért vissza benne ezután, amelyek mind a gyerekkorába és szüleinek a világába kalauzolták őt: olyan festmények jutottak eszébe, melyekkel az apja kereskedett vagy amelyek szülei nappalijának a falán lógtak (erről is látható fénykép a regényben).

Sebald Ferberről szóló elbeszélésének ezen a pontján az olvasó még nem tudja, mert a történetet elbeszélő narrátor-szerző sem tudja, hogy milyen származás elfeledett emléke tért, térhetett vissza ezúton a colmari kirándulás alkalmával, amit Ferber az előbb ecsetelt módon hoz a narrátor-szerző tudomására. Csak jóval később és szinte a véletlennek kö-

²¹ Uo. 192. A regényben látható is Ferber úgymond kisiskolás fényképe, amint a fiú épp a füzeté fölé görnyed.

szönhetően szembesül a történet narrátor-szerzője Ferber emlékezetének pontos referenciájával. Egy újságcikkből megtudja, hogy a manchesteri festő „1939 májusában, tizenöt éves korában jött Angliába Münchenből, ahol apjának műkereskedése volt. Ferber szüleit, írta a cikk, akik különböző okokból halogatták kiutazásukat Németországból, 1941 novemberében az első deportáló vonatok egyikén Münchenből Rigába szállították és ott a környéken valahol meggyilkolták.”²² A kíváncsiságtól felcsigázott narrátor-szerző, aki maga is elhagyta Németországot, és aki korábban elmulasztotta kifaggatni Ferbert elfeledett, elfeledni kívánt múltjáról, negyedszázaddal első találkozásuk és akkori beszélgetésük után újra felkeresi a festőt. Feltett szándéka, hogy feltegye neki azokat a kérdéseket, melyeket – úgy gondolja – már akkor várt tőle a festő. A három napon át folyó szakadatlan beszélgetésük során Ferber előadja, számára Németország olyan ország, amilyenné a háború végére lett, illetőleg amilyen a háború előtt volt, tehát egyszerre visszamaradott, szétrombolt, valahogy a senkiföldje, ahol ugyanakkor olyan emberek élnek, akik mind a harmincas évekből való vagy még régebbi divat szerint öltözködnek. Hogy miért van így, kérdezi magától is, nem tudja, de talán az magyarázza meg a dolgot, hogy anyanyelvét, a németet, attól kezdve, hogy 1939-ben elbúcsúzott a szüleitől, soha többé nem használta, és „abból számomra csak valami utózenge, tompa, érthetetlen mormogás és zaj maradt meg. Lehetséges, folytatta Ferber, hogy a nyelvnek ezzel az elvesztésével vagy elhalásával függ össze az is, hogy emlékeim csak nyolc- vagy kilencéves koromig nyúlnak vissza, és hogy az 1933 utáni müncheni időszakból is csak a felvonulásokra, gyűlésekre és díszemlékre emlékszem, amelyekre,

²² Uo. 199.

úgy tűnik, mindig volt valami alkalom.”²³ Olyannyira semmivé lettek a gyerekkori emlékei, hogy amikor a narrátor-író megkérdezi tőle, emlékszik-e arra a jelenetre, amikor a reptéren elbúcsúzott a szüleitől, hosszas habozás után végül így válaszol: „ha visszagondol arra a májusi reggelre, az oberwiesenfeldi repülőtérré, akkor nem látja maga mellett a szüleit. Nem emlékszik, hogy az anyja vagy az apja mit mondott neki, vagy hogy ő mit mondott nekik búcsúzóul, és hogy ő és a szülei átölelték-e egymást. [...] Ezzel szemben magát a repülőteret egészen pontosan maga előtt látja, és az eltelt évek alatt ugyanezzel a félelmetes pontossággal látta mindig maga előtt.”²⁴

A kisiskolás Ferber, otthagya Németországot és egyúttal a szüleit is, új angliai világában kezd egyre jobban eltávolodni a múltjától. Jól mutatja ezt az is, hogy egyre nehezebben szánja rá magát a szüleivel való levelezésre, amely a fiú kiérkezése után két év elteltével végül meg is szakad. A levélbeli kapcsolat megszűntét, emlékezik Ferber, némi megkönnyebbüléssel fogadta *akkoriban*. Az ezzel kapcsolatos bűntudat és fájdalom is csak késve alakult ki benne, sőt mi több, fűzi hozzá, „őszintén szólva még abban sem vagyok biztos, hogy mára teljes mértékben felfogtam-e”.²⁵ Mindez azonban, bár csupán látens módon, életének legdőntőbb eseménye volt: „úgy látom, hogy egész életemet, annak legapróbb részleteire is kiterjedően, nem pusztán szüleim elhurcolása határozta meg, hanem az a késelem és halasztás is, amelylyel a kezdetben hihetetlennek tűnő halálhírük megérkezett hozzám és annak abszurd jelentése lassanként tudatosult bennem. Bárhogy igyekeztem is, tudatosan vagy öntudatlanul, távol tartani magamtól szüleim szenvedését és a sa-

²³ Uo. 203.

²⁴ Uo. 209.

²⁵ Uo. 213.

játomat, és bármennyire sikerült is visszavonultságomban megőriznem lelki egyensúlyomat, ifjúkori noviciátusom boldogtalansága olyan mély gyökeret vert bennem, hogy később megint képes volt kihajtani, gonosz leveleket hozni és fölém teríteni mérges lombozatát, amely utolsó éveimet olyannyira beárnyékolta és elsötétítette.”²⁶

A magát otthontalannak, emléktelennek és gyökértelennek érző regényfigura mai történeti relevanciáját jól mutatja, hogy a transznacionális történetírás érdeklődése is kezd ez irányba fordulni. Könnyen belátható ugyanis, hogy a modern kor egyik meghatározó eseménye, a térbeli és társadalmi mobilitás és gyakori következménye, az instabilitás, a szüntelen identitásvesztés, valamint az identitás kényszerű újraalkotása, a legkevésbé sem szorítható be a nemzeti történelem megszokott tér- és időkoordinátái közé, és nem intézhető el a történelmi alapozású nemzeti identitás kézenfekvő formulájával. Az identitáskonstrukciók, amelyek az én „folytonos fenyegetettségének” lidérces körülményei között keletkeznek, halnak el és alakulnak újjá, megváltozott történészi érzékenységet és szemléletmódot kívánnak és tesznek egyszersmind lehetővé.²⁷

Sebald egy másik, egyben legismertebb regénye, az *Austerlitz* a kisgyerekként hazájától és a szüleitől egyaránt elszakadt ember – személyes emlékezésre felfűzött – én- és önkereső története, azé a valakié, aki nem képes már a hely és a szülői család azonosításával végül mégis felderített szár-

²⁶ Uo.

²⁷ Minderről bővebben ld. Kövér György: *A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában*. In: Uő: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Bp., 2014. 65–96.; Gyáni Gábor: *Nemzet, nacionalizmus és a vándorlás*. Forrás, 2015/7–8. 6–17.; Gyáni Gábor: *A nemzeti versus transznacionális történetírás dilemmái*. In: Kovács Kiss Gyöngyi, szerk.: *A történész műhelye*. Komp-Press Kiadó Kork, Kolozsvár, 2015. 69–82.

mazás élettörténeti tényét identitása (új) alapjának elfogadni. „Nem hiszem, mondta Austerlitz, hogy értenék a törvényeket, amelyek alapján a múlt visszatér, de egyre inkább úgy érzem, mintha egyáltalán nem létezne az idő, hanem csak különböző, valami magasabb térgeometria szerint egymásba illeszkedő terek volnának, amelyek között az eleve nek és a holtak, attól függően, hogy milyen kedvük van, ide-oda járhatnak, és minél jobban belegondolok, annál inkább úgy tűnik, hogy mi, akik még életben vagyunk, a holtak szemében valószerűtlen és csak néha, bizonyos fényviszonyok és légköri feltételek esetén láthatóvá váló lények vagyunk. Ameddig csak vissza tudok gondolni, mondta Austerlitz, mindig is úgy éreztem, hogy nincs helyem a valóságban, mintha nem is lennék, és sosem volt erősebb ez az érzés, mint azon az estén, ott, a Šporkova utcában, amikor áthatolt rajtam a rózsakirálynő apródjának tekintete.”²⁸

E pontra érkezve könnyedén átlendülhetünk oda, ahol a regénybeli képzelt történethez hasonlóan már semmilyen tényleges gyerekkori emlékkép sem hívható segítségül a köddé vált, nyom nélkül eltörölt egyéni (és csoport-) identitás későbbi regenerálásához. Ez utóbbi példaszerű esetével szolgál Yossi Sarid, izraeli politikus, költő és újságíró *Pepiczek, aki nem tudta a nevét* című esszékönyve.²⁹ A munka főhőse az a prágai kisfiú, akit családjával és leány ikertestvérével együtt először a terezíni lágerbe,³⁰ majd Auschwitz-Birkenaubába vittek, ahol az akkor még csupán négyéves Josef Kleinmann a rámpáról azon nyomban Mengele hírhedt kí-

²⁸ W. G. Sebald. *Austerlitz*. Ford. Blaschik Éva. Európa, Bp., 2007. 199. A regény főhőse, Austerlitz a prágai Šporkova utcában született, ezt azonban csak felnőttként tudhatta meg.

²⁹ Yossi Sarid: *Pepiczek. He Didn't Know His Name*. Trans. Ralf Mandel. Yad Vashem, Jerusalem, 2006.

³⁰ Megjegyzem: a fikcióbeli Austerlitz szüleit is Terezínbe deportálták a hatóságok, feltehetően ott is pusztultak el.

sérleti laboratóriumába került kísérleti alanyként. A laboratórium legfiatalabb bentlakójaként a kisfiú idővel teljesen elfelejti, hogy ki ő valójában, és csak jóval később, felnőttként tér vissza emlékezetébe az auschwitzi szelektálás azon pillanata, amikor az anyja odakiáltotta neki: Pepiczek, Pepiczek, ne felejtsd el, hogy ki vagy!

Túlélve a számára nyolc hónapig tartó auschwitzi megpróbáltatásokat az ekkor is még csak ötéves Josef, egészen magára hagyva (a családja mind odaveszett) céltalanul sodródik a tábor felszabadítását követően, hogy végül nevelőszülőknél kössön ki a kárpátjai Ungváron. Új szülei neve után ekkor nyeri a Petr Grünfeld nevet. Amikor azonban nevelőapját a randalírozó orosz katonák néhány hónap elteltével lelövik, Pepiczek (ez Josef beceneve), akkor már Petr Grünfeld, némi hányódás után annál a táborok egyikéből visszatérő Helénánál köt ki, aki Pepiczek időközben meghalt nevelőapjának a leánytestvére. Heléna hamarosan nőül megy a szintén holokauszt túlélő Ábraham Grünbergerhez, és ezt követően Josef (Pepiczek), majd Petr immár Grünberger családi néven éli tovább a maga életét. „A Josef Kleinmannból, aki a Vrakova utca 24-ből származik, semmi egyéb nem maradt erre az időre, mint anyja neve, ami véletlenszerűen Heléna maradt [mert az igazi anyját is Helénának hívták]. Pepiczek így minden nevét elvesztette, amit az anyja és az apja adtak neki – beleértve a keresztnévét, a családnevét és a becenevét is – és egy idő múlva mindazt teljesen elfelejtette, amit pedig nem lett volna szabad elfelejtenie, hogy mit kiáltott neki az anyja az elektromos kerítés túloldaláról.”³¹

Akkor válik majd problémává Pepiczek személyazonosságának hivatalos bizonytalansága, amikor nevelőszülei kérelmezik a hatóságoktól az Egyesült Államokba való ki-

³¹ Uo. 34.

vándorlást. A nevelt fiúnak nem adnak a hatóságok kiutazási engedélyt (a nevelőszülőknek igen), mert – szól az indoklás – nem lehet biztosan tudni, hogy ki valójában Petr Grünfeld, zsidó-e egyáltalán, továbbá az is tisztázatlan, hogy milyen jogcímen tartozik a Grünberger családhoz. Ekkor adja a már családos Petr Grünberger tudtára nevelőanyja, hogy tudomása szerint Petr Prágában született és eredetileg a Josef névre hallgatott. Az anyja kiáltotta ezt neki Auschwitzban, a fiú azonban nem hallhatta anyja szavait a zaj és a nagy kavarodás miatt. Petr felesége ezt követően, férje tudta nélkül, felveszi a kapcsolatot az auschwitzi levéltár vezetőjével, akitől megtudja, hogy igazat mondott férje nevelőanyja. Az immár hivatalosnak tekinthető származási adatok birtokában Petr Grünberger és családja 1979-ben elhagyhatja a Szovjetuniót, hogy Izraelben telepedjék le.³²

Nem követjük tovább ezt a felettébb érdekes történetet, melynek későbbi fázisában Petr Grünfeld, Petr Grünberger, alias Josef Kleinman (Pepiczek) személyesen is találkozik néhány túlélővel valamikori auschwitzi rabtársai közül, így az őt folytonosan rajzoló kassai festővel, Ludovik Felttel (Lajos bácsi), aki törpeként került Mengele karmai közé. A dolgok tisztázódása nyomán a Petr és felesége, Olga között lefolyt beszélgetést így rekonstruálja a Pepiczek történetét könyvbe foglaló izraeli író. „Miért nem mondtad meg nekem, hogy Mengele laboratóriumában voltál, kérdezte Olga; azért, felelte, mert félttem veled tudatni; miért nem mondtad meg nekem, kérdezte Olga, hogy Kleinmann vagy; azért, mert elfelejtettem; Prágából való vagy, mondta neki Olga, itt van a lakcímed; odaadta neki és Petr sírni kezdett ezután. Nem utolsósorban azért, mert most, csak most volt képes emlékezetébe idézni a teljes mondatot, amit anyja akkor az elektromos kerítés túloldaláról kiáltott feléje: ne felejtse el,

³² Uo. 37.

hogy Jozef vagy, egy zsidó fiú Prágából, a Vrakova utca 24-ből. Ez volt a teljes mondat.”³³

*

A holokauszt emlékezete és a végzetesen megrendült, sőt olykor teljesen elenyésző egyéni és csoportidentitás visszaszerzése két, egymással szorosan összefüggő életesemény. Ennek bemutatásához a „helyreállító” élettörténetek kétfajta reprezentációját hívtuk segítségül. Nem tisztünk annak megvilágítása, hogy milyen esélye van a megtépzott, és különösen a megsemmisült identitás regenerálásának ma-gának az emlékezésnek a jóvoltából. A kérdés szabatos vizsgálatát átengedjük a pszichológia tudományának.³⁴

³³ Uo. 37.

³⁴ Erős Ferenc: i. m. 143–180.; Virág Teréz: *Emlékezés egy szederfára*. KÚT, Bp., 1996.; Virág Teréz, szerk.: *Elhúzódo társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Animula, Bp., 1996.; Virág Teréz: „Mély kútba tekinték...” *Válogatott tanulmányok*. KÚT, Bp., 2001.; Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Múlt és Jövő, Bp., 2002.